

JACEK LEOŃSKI

ŚWIADOMOŚĆ HISTORYCZNA ROBOTNIKÓW POLSKICH. PROBLEMY TEORETYCZNE I ICH EMPIRYCZNE ZASTOSOWANIE

Zorganizowany w 1981 r. przez Instytut Socjologii UAM „Konkurs na życiorys własny robotnika” przyniósł bogaty plon¹. Pamiętniki, jakie zgromadzono po jego zakończeniu, stanowią interesujący materiał do różnorodnych analiz. W szczególności są one dobrym źródłem do badania świadomości społecznej i jej różnych form.

Przedstawione niżej rozważania są wynikiem podjęcia przez autora badań nad świadomością historyczną, narodową i państwową robotników polskich. Badania te nie zostały jeszcze zakończone, dlatego też prezentowany materiał jest niepełny i stanowi raczej przedstawienie kierunków analizy niż ostatecznych jej wyników. Świadomie nawiązano do klasyków użytkowania materiałów autobiograficznych w socjologii — Floriana Znanieckiego i Józefa Chałasińskiego; nie tylko dla przypomnienia ich dokonań naukowych, ale też dla pokazania, że ustalenia teoretyczne klasyków polskiej socjologii posiadają nadal aktualność. Niżej prezentowany tekst składa się z czterech części: I. Humanistyczna wersja badania świadomości społecznej; II. Uwagi o materiale autobiograficznym; III. Pojęcie świadomości historycznej; IV. Główne kierunki analizy świadomości historycznej robotników w świetle konkursu z roku 1981.

I. HUMANISTYCZNA WERSJA BADANIA ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ

Przechodząc do przedstawienia koncepcji świadomości społecznej rozpoczynam od przytoczenia jej definicji zaproponowanej przez Józefa Chałasińskiego, który oparł się na wcześniejszych ustaleniach teoretycznych

¹ Bliższe dane o konkursie znajdują się w następujących opracowaniach: E. Kiełczewska, *Po 60 latach — II konkurs na „Życiorys własny robotnika”*, *Studia Socjologiczne* 1982, nr 3-4, s. 377-380; B. Suchocki, *„Życiorys własny robotnika”*, *Kultura i Społeczeństwo* 1983, nr 1, s. 175-176; A. Szafran, *Konkurs na „Życiorys własny robotnika”*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1983, z. 1, s. 321-323; K. Wawruch, *II poznański konkurs na „Życiorys własny robotnika”*, *Kronika Miasta Poznania* 1983, nr 1, s. 59 - 62.

Floriana Znanieckiego. Pisał on: „Terminem »świadomość społeczna« jednostki posługujemy się (...)] dla oznaczenia tych postaw (dążeń) i przeżyć jednostkowych, których przedmiotami są wartości społeczne, tzn. ludzie (nie jako organizmy biologiczne, lecz jako wartości społeczne), normy społeczne (zwyczaje, prawa), stosunki społeczne, idee społeczne itp. Zachowanie się, dla którego zaistnienia świadomość społeczna jest warunkiem niezbędnym, nazywamy zachowaniem się społecznym”². Jest to więc definicja świadomości społecznej jednostki, rozumianej jako obiekt indywidualny, ale równocześnie jako uczestnika świata społecznego, jako elementu struktury społecznej. W dalszym ciągu swego wywodu³ J. Chałasiński wyróżnił świadomość społeczną grupy (świadomość zbiorową), którą oznacza te wszystkie postawy, przeżycia i doświadczenia, których treść jest wspólna dla członków danej grupy. Obok świadomości zbiorowej wyróżnił jeszcze świadomość grupową — jest to taki rodzaj świadomości zbiorowej, w której wspólnota treści określonych postaw, przeżyć i dążeń społecznych jest uświadamiana sobie przez członków tej grupy. Widać więc, że na pojęcie świadomości składają się dwa elementy: a) postawy, przeżycia, dążenia i doświadczenia społeczne oraz b) wartości społeczne. Oba te elementy odpowiadają teoretycznym kategoriom socjologii humanistycznej F. Znanieckiego: 1) „postawy społecznej” rozumianej jako „proces indywidualnej świadomości, która determinuje rzeczywistą lub możliwą działalność jednostki w świecie społecznym” oraz 2) „wartości społecznej” oznaczającej pewien „fakt, który ma treść empiryczną, dostępną dla członków pewnej grupy oraz znaczenie, ze względu na które jest on lub może być obiektem działalności”⁴. Przedstawiona później we *Wstępie do socjologii* i w *Socjologii wychowania* koncepcja współczynnika humanistycznego wskazuje na grupową, ponadjednostkową, aktywną i dynamiczną interpretację tych kategorii. Można zatem powiedzieć, że na pojęcie świadomości społecznej składa się kilka elementów: po pierwsze, musi istnieć pewien obiekt, który posiada treść empiryczną oraz znaczenie dla członków grupy społecznej (jest tu założona wiedza o obiekcie) i ze względu na owo znaczenie obiekt ten może stać się elementem praktyki społecznej członków danej grupy; po drugie, w toku praktyki społecznej pojawiają się określone postawy (dążenia, przekonania, doświadczenia) wobec danego obiektu; po trzecie, obiekt ten może być przedmiotem postawy jednostki (rozumianej jako członka różnych grup społecznych) — wówczas mamy do czynienia ze świadomością społeczną jednostki, obiekt ten może być wspólnym przedmiotem postawy członków grupy społecznej (świadomo-

² J. Chałasiński, *Drogi awansu społecznego robotnika*, Warszawa 1979, s. 13.

³ Ibidem, s. 14 i nast.

⁴ W. I. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, t. I, New York 1927, s. 21 (polskie wydanie: Warszawa 1976, s. 54).

mość zbiorowa), obiekt ten może też być wspólnym przedmiotem postawy członków danej grupy, ale w sposób uświadomiony (świadomość grupowa). Należy zwrócić uwagę na zastosowane tu pojęcie postawy, które, wbrew potocznym i obiegowym opiniom, nie jest zbiorem przekonań czy uczuć, ale jest „procesem indywidualnej świadomości, który determinuje rzeczywistą lub możliwą działalność jednostki w świecie społecznym”⁵. O wspólnej postawie członków grupy społecznej wobec pewnego obiektu będzie można mówić dopiero wówczas, gdy proces indywidualnej świadomości członków danej grupy będzie determinował wspólną, faktyczną lub możliwą, działalność członków danej grupy. Będzie się tak działo wtedy, gdy wartość, która jest przedmiotem postawy, będzie miała wspólne znaczenie dla członków tej grupy, ze względu na które mogą oni podjąć wspólne działanie. To wspólne znaczenie konieczne do podjęcia wspólnych działań kształtowane jest w toku praktyki społecznej jednostek i grup społecznych. Ów proces indywidualnej świadomości kształtuje się podczas całego życia społecznego jednostki, poprzez zajmowane różne miejsca w strukturze społecznej, poprzez wykonywanie różnych czynności i uczestniczenie w różnych rodzajach działań, poprzez pełnienie różnych ról społecznych. Stąd też, badając działania i doświadczenia jakiegoś osobnika możliwe jest odkrywanie czynności życiowych grup społecznych, do których ten osobnik należy⁶.

Wydaje się, że w badaniach świadomości społecznej dużych grup społecznych, jak np. klasy czy narody, można wskazać na zróżnicowanie świadomości zbiorowej czy świadomości grupowej. Zróżnicowanie to wynika właśnie z faktu, że znaczący przedmiot postaw członków wielkich grup społecznych może być ten sam, natomiast postawy członków tych grup czy też mniejszych grup wchodzących w ich skład mogą być różne. Można zatem powiedzieć, że świadomość społeczna (mając na uwadze powyższe rozróżnienia) ściśle powiązana jest z podłożem społecznym. Jest ona kształtowana przez to podłoże w toku ludzkiej praktyki (tzn. poznawania, oceniania i zmieniania warunków bytu). Świadomość kształtuje się w toku praktyki, lecz równocześnie tę praktykę warunkuje. Tak rozumiana świadomość posiada także wymiar historyczny, tak samo praktyka społeczna jest zmienna, - jak zmienna jest świadomość.

Rozróżnienie świadomości społecznej jednostki od świadomości społecznej grupy pokazuje, że świadomość społeczna grupy nie jest prostą wypadkową świadomości jednostkowych. Kategoria świadomości jednostkowej jest inną jakościowo kategorią niż kategoria świadomości zbiorowej, bowiem a) składają się na nią nie tylko te treści, które są dane w świadomości zbiorowej, b) treści, które są wspólnym przedmiotem postaw jednostki i grupy, mogą być ukształtowane przez zupełnie różne czynniki społeczne.

⁵ Ibidem, s. 22.

⁶ Zob. J. Chałasiński, *Drogi awansu*, s. 19 i nast.

II. UWAGI O MATERIALE AUTOBIOGRAFICZNYM

Tak zdefiniowaną świadomość społeczną socjolog może badać stosując metodę autobiograficzną⁷. Podstawowym źródłem informacji będą więc relacje osobiste o własnym życiu uzyskane od interesujących badacza reprezentantów grup społecznych. Droga ich uzyskania może być różna⁸, jednak najczęściej praktyka badawcza opiera się na materiałach pochodzących z konkursów na pamiętniki, autobiografie i życiorysy.

Piszący autobiografię czy pamiętnik staje się dla badacza faktem społecznym, a nie tylko rejestratorem opisywanych wydarzeń. Analizując świadomość społeczną jednostki piszącej można dokonać analizy środowiska społecznego, w jakim ta jednostka uczestniczy. „Socjolog bierze autora życiorysu całkowicie i wyłącznie na tle jego społecznego środowiska w nierozzerwalnym z nim związku []. . .]. Indywiduum i jego środowisko stanowią w oczach socjologa jedną całość”⁹. Podobną opinię formułuje J. Chałasiński pisząc, że „grupy społeczne nie istnieją poza jednostkami, lecz tylko w doświadczeniach składających je jednostek. Grupę stanowią indywidualne doświadczenia, których przedmiotem są wspólne wartości społeczno-kulturalne oraz specyficzne przeżycie, które nazwaliśmy świadomością wspólności. Dlatego też nie można badać grup społecznych wyłącznie od zewnątrz, od ich obiektywnej strony (liczbowej, przestrzennej, kulturalnej), lecz równocześnie w doświadczeniach składających je członków. Pod tym kątem widzenia socjolog posiada dwa tylko dopełniające się źródła informacji: własne doświadczenie społeczne i relacje innych ludzi o ich doświadczeniu społecznym”¹⁰.

Dyrektywa wykorzystania materiałów autobiograficznych w badaniach socjologicznych ściśle wiąże się z metodologiczną zasadą współczynnika humanistycznego, sformułowaną przez F. Znanieckiego. Zasada ta orzeka, że: 1) zachowania ludzkie są przedmiotami postrzegalnymi, wyposażonymi w określone znaczenia, 2) znaczenia te są nadawane im przez określoną zbiorowość, 3) istnieją w danej zbiorowości ustalone wzory społeczne wiążące pewne znaczenia z określonym zachowaniem, 4) nie wolno w badaniach rezygnować z ujęcia tych znaczeń, nadawanych im przez działających ludzi¹¹. J. Szczepański, pisząc o dyrektywie współczynnika humanistycznego, wskazuje na trudności w ustalaniu

⁷ Szerzej na ten temat pisze Z. Dulczewski, *Florian Znaniecki jako twórca metody autobiograficznej w socjologii*, w: *Florian Znaniecki i jego rola w socjologii*, pod red. A. Kwileckiego, Poznań 1975, s. 75 - 88.

⁸ Zob. J. Szczepański, *Metoda autobiograficzna*, w: *Odmianny czas teraźniejszego*, Warszawa 1973, s. 615 - 649;

⁹ F. Znaniecki, *Przedmowa*, w: W. Berkan, *Życiorys własny*, Poznań 1924. s. V.

¹⁰ J. Chałasiński, *Drogi awansu*, s. 30,

¹¹ Szerzej na ten temat pisze: J. Szczepański, *Interpretacja i rozumienie ludzkiego zachowania*, *Myśl Współczesna* 1946, nr 6-7, s. 186 i nast.

znaczeń nadawanych przez doświadczenia podmiotu działającego¹². Wynika to przede wszystkim z braku precyzji w określeniu przez F. Znanieckiego pojęcia „doświadczenie”. Można tej trudności uniknąć stosując sformułowaną przez B. Malinowskiego dyrektywę „kontekstu”, nakazującą „szukania znaczeń, wynikających z »funkcji« danych zachowań i wytworów spełnionych w określonym kontekście kulturalnym”¹³.

Interesującym problemem jest ujęcie wytworu pracy pamiętnikarza (a więc jego autobiografii, pamiętnika czy życiorysu) jako myślenia potocznego, określonego mianem podstawowej formy świadomości społecznej. Myślenie potoczne posiada tę właściwość, że jest trudno dostępne poznaniu, stąd wiele kłopotów z jego badaniem. „Przejawia się ono w zasadzie tylko w trakcie działań, można powiedzieć, że wyraża się w działaniu [...]. Wiele potocznych poglądów, a w szczególności myślenia, funkcjonować będzie w sposób nie w pełni uświadomiony, a w każdym razie tak oczywisty, że pytanie o nie, a zwłaszcza podważenie owej potoczności, traktowane być może jako niepoważne”¹⁴. Wydaje się, że teksty autobiografii mogą stać się cennym źródłem do badania myślenia potocznego jako określonej formy świadomości społecznej. Tekst autobiografii może być w takim przypadku rozpatrywany w trzech płaszczyznach: 1) rzeczywistości subiektywnej, a więc wszelkich indywidualnych poglądów, 2) rzeczywistości intersubiektywnej — te wszystkie wartości, których posiadanie ludzie zakładają o sobie wzajemnie, 3) rzeczywistości obiektywnej, przez którą rozumie się praktyczne działania ludzi¹⁵.

III. POJĘCIE ŚWIADOMOŚCI HISTORYCZNEJ

Przytoczone wcześniej określenie świadomości społecznej pozwala na dogłębną analizę różnych form tej świadomości. Formę świadomości społecznej można wyróżnić ze względu na dziedzinę rzeczywistości, do której należą przedmioty postaw społecznych członków różnych grup. Może to być dziedzina: języka, religii, nauki, ekonomii, struktury społecznej, organizacji społecznej, kultury, historii itp. Należy przy tym pamiętać, że przedmioty postaw społecznych z różnych dziedzin rzeczywistości są zawsze wartościami społecznymi, w znaczeniu w jakim zostało to podane. Z każdą z tych form związany jest zatem pewien typ działania ludzi oraz pewne znaczenia nadawane tym działaniom, wynikające z praktyki społecznej,

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, s. 187.

¹⁴ M. Ziółkowski, *O myśleniu potocznym*, w: *60 lat socjologii poznańskiej*, pod red. A. Kwileckiego, Poznań 1981, s. 173.

¹⁵ Ibidem, s. 175.

Jedną z bardziej interesujących poznawczo form świadomości społecznej jest świadomość historyczna. Odnosi się ona do tych postaw społecznych, w których odpowiadające im wartości społeczne będą należały do dziedziny historii. Należy to rozumieć w ten sposób, że przedmiotem postaw są wartości związane ze wspólnym bytowaniem historycznym grup społecznych, do których należała lub należy dana jednostka lub zbiór jednostek, i które to wartości posiadają dla nich określone znaczenie ze względu na faktyczne lub możliwe działania. „Bez wykształcenia się świadomości związanej ze wspólnym bytowaniem historycznym [...], a więc bez społecznego funkcjonowania tej świadomości, istniałyby jedynie żywiołowe procesy rozwojowe charakterystyczne dla społeczeństw pierwotnych, tzn. dla świata bez historii”¹⁶.

Zarówno w przypadku definicji świadomości społecznej, w której wyróżniono świadomość społeczną jednostki, świadomość zbiorową i świadomość grupową, jak i w przypadku świadomości historycznej można mówić o świadomości historycznej jednostki, zbiorowej świadomości historycznej i grupowej świadomości historycznej. O świadomości historycznej jednostki będzie mowa wtedy, gdy będzie się nią oznaczać te postawy jednostkowe, których przedmiotem są wartości związane ze wspólnym bytowaniem historycznym grup społecznych, do których jednostka należała lub należy. Historyczna świadomość zbiorowa wtedy, gdy wartości te będą wspólne dla członków danej grupy, a historyczna świadomość grupowa wtedy, gdy te wspólne wartości będą uświadamiane *so-bie* przez członków danej grupy.

Analizując pojęcie świadomości historycznej można stwierdzić stopniowe rozszerzanie się tej świadomości na pewne kręgi społeczne. W pierwszym rzędzie świadomość historyczna odnosi się do grup społecznych związanych bezpośrednim wspólnym bytowaniem historycznym (przede wszystkim wszelkiego rodzaju grupy pierwotne, np. rodzina, społeczność parafialna itp.), rozszerzając się coraz bardziej na szkołę, grupę zawodową, klasę, naród i państwo. Elementem świadomości historycznej będzie zatem świadomość odnosząca się bezpośrednio do tych grup. Nie można ich jednak rozpatrywać tylko i wyłącznie w kategoriach czasu minionego, posiadają one bowiem także wymiar aktualny¹⁷.

Według J. Topolskiego głównymi składnikami świadomości historycznej są¹⁸: wiedza o faktach z przeszłości oraz system wartości odnoszący się do tych faktów. Źródła tej wiedzy mogą być dwojakie: 1) może to być wiedza potoczna, oparta o własne doświadczenia, 2) może to być

¹⁶ J. Topolski, *O pojęciu świadomości historycznej*, w: *Świadomość historyczna Polaków*, pod red. tegoż autora, Łódź 1981, s. 26.

¹⁷ Niezmiernie interesujące w tej kwestii są rozważania B. Szackiej, *Świadomość historyczna. (Wnioski z badań empirycznych)*. *Studia Socjologiczne* 1977 nr 3, s. 69 - 103.

¹⁸ Zob. J. Topolski, *O pojęciu świadomości*, s. 26 - 27.

wiedza nabyta w wyniku uczestnictwa jednostki w życiu różnych grup społecznych i przekazana jej przez te grupy (np. szkołę, wojsko, organizację młodzieżową, organizację związkową itp.). Natomiast system wartości jest to zbiór ocen faktów z przeszłości oraz związanych z tymi ocenami działań. Na przykład wielu autorów pamiętników nie angażuje się w rozmaite ruchy polityczne oceniając negatywnie zorganizowaną działalność polityczną w swoim zakładzie pracy czy środowisku zamieszkania. Jest tu zatem zawarty element wiedzy o działalności organizacji politycznej oraz element wartościowania w decyzji odmawiającej przystąpienia do danej organizacji.

„Wspólną cechą świadomości historycznej danej grupy społecznej [...] jest istnienie podzielanych przez członków danej grupy przekonań o realności określonych faktów historycznych i o takim, a nie innym, ich znaczeniu w procesie historycznym, oraz o tym, że istnieją takie, a nie inne, związki między faktami (niezależnie od tego, czy związki takie miały w rzeczywistości miejsce)”¹⁹. Mówiąc o procesie historycznym należy dodać, iż jest on „historyczny o tyle, o ile jest autonomiczny. W tym sensie do jego istoty należy autonomia, wolność osób, które go tworzą. Bez wolności nie ma historii. Historii nie tworzą niewolnicy. Niewolnik ma tylko terażniejszość, ma świadomość biologiczną nie historyczną, nie społeczno-kulturalną. Niewolnik jest to człowiek bez przeszłości i bez przyszłości. Niewolnik nie jest człowiekiem historycznym. Dodajmy jednak, że nie ma niewolników absolutnych”²⁰. Świadomość historyczna jest świadomością własnej historii w takim zakresie, w jakim jest ona historią własną. Formowanie się świadomości historycznej polega przede wszystkim na autonomizacji osoby, na zdobywaniu przez jednostkę duchowej autonomii, pozwalającej jej na zdobycie określonej wiedzy społecznej o faktach, na nadaniu im określonego znaczenia i wreszcie na wyznaczeniu według tego znaczenia własnych działań. Proces autonomizacji dokonuje się w pełnionych przez jednostkę rolach społecznych w całej historii życia. Role te, wynikające ze społecznej organizacji grup w jakich jednostka uczestniczy, określają stopień autonomizacji osoby, a tym samym, kształt jej świadomości historycznej. Równocześnie jednak można prześledzić, w jaki sposób grupy społeczne, w których jednostka uczestniczy w swojej historii życia, określają jej świadomość historyczną, treści tej świadomości i stopień jej rozwoju.

Wydaje się, że na podstawie przytoczonych definicji świadomości historycznej oraz zgodnie z założeniami socjologii humanistycznej można na to zagadnienie spojrzeć szerzej. Zakres świadomości historycznej może się odnosić do niedalekiej przeszłości, współczesności, a nawet przyszło-

¹⁹ Ibidem, s. 28.

²⁰ J. Chałasiński, *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*, t. I — *Awans pokolenia*, Warszawa 1964, s. 10 - 11.

ści. Badacz analizujący autobiografie pochodzące ze współczesności, od żyjących autorów, ma możliwość analizy tego, jak pewna wiedza o przeszłości niezbyt odległej (wiedza o faktach mających miejsce za życia autora) funkcjonuje w jego świadomości aktualnej, jak na nią wpływa, jak wpływa na świadomość historyczną grupy, w której dana jednostka uczestniczy. Często przez nowe doświadczenia autora pamiętnika przeszłość nabiera nowego wyrazu i znaczenia. Symbole i fakty, które w przeszłości miały określone znaczenie dla danego autora i wyznaczały jego działania, w wyniku uczestniczenia w różnych wydarzeniach zmieniły to znaczenie i zaczęły wyznaczać nowy typ działań. Ale są też inne sytuacje, dla wielu pamiętnikarzy minione życie było okresem **bez znaczenia**, aż do wystąpienia określonych faktów, które zaczęły posiadać dla nich to znaczenie (np. mogło to być pójście do szkoły, zapisanie się do ZMP, uczestnictwo w zorganizowanych działaniach klasy robotniczej itp.). Opisywana do tego momentu przeszłość nie może być zakwalifikowana jako element świadomości historycznej dlatego, że nie posiada żadnego znaczenia dla działań autora, posiada jedynie wymiar biologiczny. Momentem zatem decydującym o pojawieniu się świadomości historycznej będzie wystąpienie danego faktu. Biorąc pod uwagę co wyżej powiedziano, świadomością historyczną jednostki będzie świadomość uczestnictwa w działaniach grup społecznych, w których jednostka uczestniczy, i któremu to uczestnictwu nadaje określone znaczenie. W takim ujęciu świadomość historyczna będzie posiadała wymiar przeszły, aktualny i przyszłościowy.

IV. GŁÓWNE KIERUNKI ANALIZY ŚWIADOMOŚCI HISTORYCZNEJ ROBOTNIKÓW⁷ W ŚWIETLE KONKURSU PAMIĘTNIKARSKIEGO Z ROKU 1981

Opierając się na wyżej sformułowanych ustaleniach można dokonać klasyfikacji autobiografii, które napłynęły na konkurs. Pierwszy rodzaj autobiografii to te, których twórcy posiadają wyraźnie określoną świadomość historyczną, tzn. elementy tej świadomości będą się odnosić do faktów z historii grup społecznych, z którymi autorzy stykali się w swej historii życia. Najczęściej są to takie grupy, jak naród i państwo, a fakty z życia poszczególnych osób posiadają dla nich znaczenie wynikające z ich uczestnictwa w procesie historycznym, jakiemu podlegają te dwie wielkie grupy. Do tej grupy należy zaliczyć także te autobiografie, których autorzy ujmują swe historie życia przez pryzmat uczestnictwa w procesie historycznym mniejszych grup społecznych, gdzie punktem odniesienia są klasy społeczne, grupy terytorialne czy też inne o jeszcze mniejszym zasięgu. Drugi rodzaj autobiografii to te, których autorzy nie posiadają pierwszego wymiaru świadomości historycznej — przeszłości. W tej grupie znajdują się ci, u których nie ma świadomości przeszłości, których działania nie są odniesione do własnej historii, jaka jest

tworzona w wyniku ich uczestnictwa w życiu zbiorowym. Grupują się tu ci wszyscy, dla których historia zaczęła tworzyć się dopiero od jakiegoś momentu w ich życiu. Trzeci typ autobiografii został napisany przez autorów, którzy nie mają aktualnego lub przyszłościowego wymiaru świadomości historycznej. Są to ci wszyscy, którzy wszelkie działania odnoszą do przeszłości, ci, którzy nie widzą sensu w aktualnych, a przez to i przyszłych, działaniach. Wreszcie czwarty typ obejmuje tych wszystkich, którzy nie posiadają świadomości historycznej, Ich historie życia nie mają żadnego wymiaru procesu historycznego, są to historie ludzi, którzy nie wierzą w jakiegokolwiek działania, nie przypisują im innego sensu jak tylko biologiczny, wynikający z zapewnienia warunków bytu.

Analizując materiał, który napłynął na konkurs, można wyróżnić kilka czynników mających główny wpływ na kształt świadomości historycznej osobnika. Pierwszy z nich to przynależność do określonych środowisk społecznych; wyróżnić tu należy te, które w sposób najsilniejszy wpływają na kształt świadomości. Są to: rodzina (pochodzenia i własna), szkoła, służba wojskowa, środowisko zawodowe oraz innego rodzaju grupy społeczne (grupy terytorialne, organizacje społeczne i polityczne, grupy wyznaniowe). Drugim czynnikiem wpływającym na kształt świadomości historycznej jest uczestnictwo jednostki w procesach społecznych, zwłaszcza zaś w procesie ruchliwości społecznej. Zarówno awans, jak i degradacja społeczna są tymi czynnikami, których wpływ na świadomość nie może być kwestionowany. Podobnie, udział w ruchach migracyjnych nie pozostaje bez wpływu na treści świadomości historycznej. Trzecią grupą czynników wpływających na świadomość historyczną będą różne formy transmisji treści świadomościowych. Będzie to przede wszystkim udział w wydarzeniach historycznych, wpływ środków masowego przekazu, czy wreszcie czytelnictwo.

Przeprowadzając analizę treści świadomości historycznej autorów pamiętników można je przedstawić następująco: 1) odnoszące się do okresu przed 1918 rokiem, 2) obejmujące lata 1918-1939, 3) okres II wojny światowej, 4) okres Polski Ludowej. Ostatni wyróżniony okres można podzielić na kilka podokresów — podział taki wyraźnie jest zaznaczony w świadomości pamiętnikarzy: a) lata 1945-1948, b) 1948-1955, c) rok 1958, d) 1957 - 1970, e) 1971 - 1979, f) rok 1980.

W odniesieniu do pierwszego wyróżnionego okresu należy stwierdzić, że nie tylko wiedza, ale także stosunek robotników do dawnej przeszłości (przed 1918 rokiem) są znikome. Jeśli natomiast występuje określona wiedza o dawnej przeszłości, to nie posiada ona żadnego znaczenia dla większości pamiętnikarzy. Dla niewielkiej liczby autorów pewne znaczenie w ich własnym życiu posiadało odniesienie do niedawnej przeszłości, zwłaszcza do końca XIX stulecia i pierwszych lat wieku XX. Dotyczy to przede wszystkim najstarszych uczestników konkursu, którzy niejednokrotnie osobiście uczestniczyli w wydarzeniach przed rokiem 1918 lub

też w wydarzeniach tych uczestniczyli członkowie ich rodzin. Krąg tych osób jest ograniczony — są to głównie pamiętnikarze pochodzący ze Śląska i Wielkopolski. Pochodzą oni z rodzin przede wszystkim robotniczych, ze środowisk o stabilnej i okrzepłej organizacji społecznej, środowisk drobnych urzędników wiejskich, rodzin wojskowych lub czynnych działaczy politycznych. To, że rodzice lub krewni osób pochodzących z wyróżnionych wyżej środowisk byli zaangażowani w jakąś działalność, wpłynęło bezpośrednio na stosunek autorów do wydarzeń we własnym życiu. Udział rodziny w takich działaniach, jak: pierwsze strajki, prowadzenie działalności w organizacjach politycznych, walki o niepodległość, sprawił, iż autorzy sami później angażowali się w działania podobne. Miało to bezpośredni wpływ na powstawanie u nich poczucia świadomości narodowej, regionalnej czy klasowej. Sytuacje te wywarły wpływ na stosunek pamiętnikarzy do różnych instytucji społecznych, takich jak: państwo i jego organy, udział w partiach politycznych i ruchu związkowym, odbywanie służby wojskowej. Osoby o takim rodowodzie społecznym wszelkie wydarzenia głęboko analizują, podchodzą też do nich z dużą rezerwą zanim wydadzą swój sąd. Ich udział w późniejszym okresie swego życia w wydarzeniach ogólnonarodowych jest też bardziej świadomy niż innych pamiętnikarzy. Potrafią oni także spojrzeć na swoje życie w sposób historyczny, dostrzegając własny udział w tworzeniu wartości narodowych i państwowych. Każdą działalność, nawet tak prostą jak porządne wykonywanie swojej pracy, pamiętnikarze ci traktowali jako coś ważniejszego i posiadającego większe znaczenie niż tylko wykonywanie samej pracy. W poszczególnych elementach życiorysu tej grupy pamiętnikarzy można znaleźć logiczny ciąg pomiędzy przeszłością własnej rodziny i środowiska a późniejszą własną działalnością. Można to nazwać uczestnictwem w przekazywaniu i utrwalaniu tradycji. Nie u wszystkich osób zaliczających się do tej kategorii taka sytuacja występuje. Część z nich w wyniku doświadczeń życiowych związanych zwłaszcza z awansem społecznym zanegowała przeszłość. Inni, którzy ulegli procesom degradacji społecznej, wzmacniali funkcjonowanie najdawniejszej przeszłości w swojej świadomości.

Najdawniejsza przeszłość nie występuje w świadomości młodych robotników, których praca i nauka przypada na okres Polski Ludowej. Zapewne posiadają oni określoną wiedzę o przeszłości, wyniesioną ze szkoły, ale nie posiada ona dla nich żadnego znaczenia. Przeszłość sprzed 1918 r. nie występuje też w świadomości osób pochodzących ze wsi, zwłaszcza z rodzin chłopskich. Często ta przeszłość posiada dla nich wymiar wyłącznie egzystencjalny.

Okres drugiej Rzeczypospolitej jest silniej zaznaczony w świadomości pamiętnikarzy. Wielu z nich właśnie w tym czasie rozpoczęło swoją drogę życiową. W pamiętnikach robotników można znaleźć pewne wspólne hasła, które odnoszą się do tego okresu: „silna Polska”, „Piłsudski”, „Legio-

ny", „silne państwo”, „silne wojsko” itp. Mówiąc o tym okresie trzeba wymienić instytucje i sytuacje społeczne, które wywarły największy wpływ na kształt świadomości; są to — szkoła, służba wojskowa, praca zawodowa, udział w różnych wydarzeniach, np. uroczystościach religijnych. Elementem świadomości historycznej tej grupy ludzi są najczęściej: przywiązanie do państwa i jego instytucji: urzędu i wojska, dążność do stabilizacji życiowej w ustabilizowanym społeczeństwie i w związku z tym odrzucenie „nowości społecznych”. Lata międzywojenne nie są okresem kształtowania świadomości historycznej u pamiętnikarzy żyjących na wsi w rodzinach chłopskich (przeważnie bardzo biednych). Jedynie ci, którym udało się wyrwać z tego środowiska, są nosicielami takiego spojrzenia na ten czas, które można określić jako ostrożną akceptację. Był to dla nich pewien awans, jednak nie na taką miarę, jak po II wojnie światowej. Nieco inaczej wygląda świadomość historyczna tych, którzy byli związani z walką z ówczesną rzeczywistością (były to związki bezpośredniego uczestnictwa lub też kogoś z rodziny lub bliskich znajomych). Najczęściej były to osoby czynnie zaangażowane w ruch rewolucyjny, związkowy oraz bezrobotni. Ich środowiska rodzinne i zawodowe były środowiskami mało stabilnymi, o słabej organizacji społecznej. Można też powiedzieć, że stopień rozwoju świadomości historycznej tej grupy ludzi był niższy niż poprzedniej. Ci ostatni bowiem, pisząc o okresie drugiej Rzeczypospolitej, piszą retrospektywnie z wiedzą i wartościami nabytymi już znacznie później — wiedzę tę i wartości odnoszą następnie do swych lat młodości. Przeszłość odnosząca się do lat 1918-1939 występuje też w świadomości tych, którzy w niej bezpośrednio nie uczestniczyli, a więc u młodego pokolenia robotników Polski Ludowej. Sytuacja w tej grupie wygląda w ten sposób, że w ich latach młodości zostali nauczeni negatywnej oceny tego okresu. W wielu przypadkach, często w wyniku kontaktów z niektórymi przedstawicielami starszego pokolenia (w rodzinie, zakładzie pracy), czy też w wyniku dostępu do licznych (zwłaszcza w ostatnich latach) wydawnictw historycznych oraz na skutek rozczarowania do współczesnej, kryzysowej rzeczywistości, nastąpiło prze-wartościowanie* tych ocen, polegające na idealizacji omawianego okresu,

Lata II wojny światowej są jednym z najsilniejszych elementów świadomości historycznej robotników zarówno tych, którzy sami ten okres świadomie przeżyli, jak i tych, którzy pamiętają go z wczesnego dzieciństwa oraz tych urodzonych po wojnie. Na kształt świadomości nie wpływają tu ani środowisko pochodzenia, ani poglądy polityczne. Okres ten zaznacza się jednakowo mocno u tych, którzy słyszeli o nim w szkole, słyszeli z przekazów rodzinnych, czy sami w nim uczestniczyli. Mówiąc o jednakowym kształcie świadomości historycznej dotyczącej tego czasu, mam na myśli zdecydowanie negatywny stereotyp Niemca, potępienie mordów, obozów i wszelkich działań okupanta hitlerowskiego. Czas ten był dla wielu pamiętnikarzy okresem powstawania świadomości histo-

rycznej. Wtedy właśnie, w wyniku działań podjętych przez okupanta, wielu późniejszych robotników, żyjących dotąd na wsi, zaczęło odczuwać przynależność do narodu polskiego. Nieco inaczej rysuje się świadomość historyczna osób żyjących na wschodnich kresach drugiej Rzeczypospolitej. Dla wielu z nich wkroczenie wojsk radzieckich 17 IX 1939 r. było aktem normalnym, utwierdzającym ich dotychczasowy status społeczny. Stąd często pamiętnikarze należeli do organizatorów nowego ładu społecznego.

Trzeba przyznać, że w świadomości części ludzi ze wschodu Polski, niezależnie od ich dróg życiowych wkroczenie wojsk radzieckich czy późniejszy pobyt w ZSRR nie utrwały negatywnego stereotypu Rosjanina. Często bowiem Rosjanin był przyjacielem, różnie tylko odnoszono się do systemu, który za nim przyszedł (od całkowitej akceptacji do całkowitej (negacji). Można jeszcze w tym miejscu dodać, iż okres II wojny światowej był, obok powstawania u wielu pamiętnikarzy świadomości narodowej, czasem, w którym dokonała się świadomościowa demokratyzacja. Pojęcie to zakłada, że wiele osób poczuło się wtedy równymi z przedstawicielami innych grup społecznych, że wartość ich działań jest taka sama, jak innych osób.

Okres Polski Ludowej to dla wielu pamiętnikarzy pierwszy okres kształtowania się świadomości historycznej. Szczególnie ważne są tu lata bezpośrednio powojenne (1945 - 1948), kiedy to prawie każdy z pamiętnikarzy w swoim życiu musiał dokonać wyboru. Jak pokazują zebrane materiały, był to wybór nie tyle polityczny, ile przede wszystkim wybór dalszej drogi życiowej. Procesy ruchliwości społecznej, zarówno poziomej, jak i pionowej, spowodowały zetknięcie się z wieloma nowymi sytuacjami społecznymi, z nowymi grupami społecznymi i ich organizacją. W konsekwencji autorzy życiorysów, układając dalsze swoje losy, zmuszeni byli odnieść się do własnej przeszłości i przyszłości oraz do przeszłości i przyszłości nowych grup, z jakimi się zetknęli, co wywołało u nich refleksje natury historycznej. Przy czym, ta rodząca się świadomość historyczna posiadała wymiar oceny nie tylko tego, co minione, ale też wymiar aktualny i przyszłościowy. Wybór drogi życiowej wymagał świadomego działania w konkretnych warunkach społecznych, a także wyznaczenia celu, do którego będzie się dążyć. Za przykład tego może służyć postawa autora pamiętnika (numer ewidencyjny 219), który wyjeżdżając z ubogiej wioski, gdzie był parobkiem, na budowę Nowej Huty, fascynuje się nowym środowiskiem, ideałami głoszonymi przez ZMP, które uznaje za własne. Znalezienie się w takiej sytuacji wymagało od niego refleksji nad dotychczasowym środowiskiem, w którym przebywał oraz oceny tego środowiska. Jest to refleksja natury historycznej. O ile w swej młodości miał jedynie świadomość natury biologicznej w stosunku do swego środowiska, o tyle w momencie wchodzenia w nowe sytuacje

społeczne budzi się u autora świadomość historyczna. Świadomość ta wyznacza też dalszą jego drogę życiową. Jednak niezgodność nowych ideałów z rzeczywistością budziła w autorze sprzeciw, powodowała, iż trudna było mu przystosować się do stale zmieniających się warunków. W konsekwencji uznał swe życie za przegrane, a jego świadomość historyczna odnosi się tylko do okresu młodości, kiedy to pracował w brygadach SP; okres ten został w pamiętniku wyidealizowany.

Przytoczony przykład wskazuje na jeszcze jedną charakterystyczną cechę świadomości historycznej części pamiętnikarzy. Wynika ona z nieustannej reorganizacji społecznej środowisk, w których przebywają, często także ich dezorganizacji. Jak już wspomniano, większość autorów pamiętników, zarówno tych starszych jak i najmłodszych, wywodzi się ze wsi (to nie znaczy, że zawsze z rodzin chłopskich). Kiedy znaleźli się w nowym miejskim i robotniczym środowisku, zrywali z dotychczasową ustabilizowaną organizacją społeczną grupy wioskowej. Wchodzili w zupełnie nowe stosunki społeczne, które nie były stabilne, ponieważ typ organizacji społecznej tych środowisk był zdeintegrowany, podlegał częstym reorganizacjom społecznym, a także dezorganizacji tradycyjnych stosunków. Reorganizacja i dezorganizacja społeczna nowych środowisk społecznych pamiętnikarzy znajdowała wyraz w różnych sferach życia: politycznej, ekonomicznej, kulturalnej itp. Widać to w pamiętnikach na przykład w codziennych sprawach życia rodzinnego, towarzyskiego, stosunków koleżeńskich czy stosunków w zakładzie pracy. Nie sprzyjało to wytwarzaniu się nowych postaw. Wartości, które były przedmiotem tych postaw, ulegały częstym zmianom, a to wpływało na powierzchowność i niestałość postaw, które zaczynały się u autorów pamiętników pojawiać.

Można więc powiedzieć, że świadomość historyczna pamiętnikarzy robotniczych, jaka zaczęła się wykształcać w pierwszych powojennych latach, nie znalazła warunków do stabilizacji i umocnienia. Ulegała przez cały czas częstym przemianom powodowanym czy to przez liczne kryzysy społeczno-polityczne, czy przez rozdzwięk jaki panował pomiędzy rzeczywistością społeczną, w jakiej żyli autorzy pamiętników, a deklarowanym obrazem tej rzeczywistości, głoszonym przez różne instytucje społeczne.

Tylko w niewielu przypadkach można mówić o pewnym ciągłym procesie kształtowania świadomości historycznej i stabilizacji tej świadomości. Sytuacje te odnoszą się do pamiętnikarzy, których myślenie historyczne związane jest ze stabilnością organizacji społecznej środowisk, do których należą (np. stare tradycyjne środowiska robotnicze, które oparły się procesom dezorganizacji) lub też, których myślenie historyczne odnosi się do wartości ponadgrupowych i ponadczasowych (takich, jak np. naród czy interes klasy robotniczej).

HISTORICAL CONSCIOUSNESS OF POLISH WORKERS.
THEORETICAL PROBLEMS AND THEIR EMPIRICAL APPLICATION

Summary

The present text consists of four parts: I. Humanistic version of social consciousness studies; II. Remarks on autobiographical material; III. A notion of historical consciousness; IV. Mainstreams in a study of workers' historical consciousness in the light of 1981 competition. The first three parts of the article contain a theoretical analysis of notions of social consciousness, historical consciousness and of their study methods. The reference was made to the classics of Polish humanistic sociology Florian Znaniecki and Józef Chałasiński on purpose to present topicality of their theoretical findings.

The part four of the article is the empirical study of historical consciousness of Polish workers. It is founded on the material originating from the 1981 competition for the worker's autobiography organized by the Institute of Sociology of the University of Adam Mickiewicz. For types of diarists can be differentiated on account of the type of historical consciousness revealed (contents of three elements, past, present and future); 1) those who possess all the elements of historical consciousness, 2) the authors lacking a past dimension of consciousness, 3) persons possessing only the past element, 4) all those lacking historical consciousness. Several factors can also be distinguished on account of their effect on a shape historical consciousness of an individual: 1) membership of certain social circles: family, school, military service, professional milieu, territorial groups, political organizations, religious groups, 2) participation in social processes (particularly in process of social mobility), 3) forms of transmission of historical consciousness (mass media, reading).